

La protecció del medi ambient a la Unió Europea: objectius, competències i principis

Víctor M. Sánchez Sánchez

PID_00152166



Universitat Oberta
de Catalunya

www.uoc.edu

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. La crist·lització de la política mediambiental comunitària	7
1.1. A les palpenes en el buit: els inicis de la política mediambiental comunitària	7
1.2. Consolidació de la política mediambiental europea: de l'Acta única europea (1986) al Tractat de la Unió Europea en vigor	10
2. La política mediambiental avui	13
2.1. El desenvolupament sostenible: objectiu general de la Unió Europea	13
2.2. Objectius específics de la política mediambiental europea	14
3. Naturalesa de la competència	15
3.1. Competència compartida	15
3.2. Competència estatal: autorització de nivells de protecció nacionals més alts	16
4. Processos decisoris: codecisió i unanimitat	18
5. Conflictes de bases competencials	20
6. Principis rectors	21
6.1. Precaució	21
6.2. Prevenció	22
6.3. Correcció en la font	22
6.4. Qui contamina paga	23
6.5. Alt nivell de protecció	24
Resum	26
Activitats	27
Autoavaluació	27
Solucionari	28
Glossari	29

Bibliografia..... 30

Introducció

Sens dubte, el dret mediambiental és avui una àrea decisiva de l'activitat legislativa, executiva i jurisdiccional de la Unió Europea. La panòpia d'instruments mediambientals d'acció desenvolupats dins de la seva política de medi ambient fa impossible recollir-ne una exposició detallada en aquest text.

Juntament amb l'aprovació de legislació mediambiental, la Comunitat Europea (CE) s'ha dotat d'altres instruments de caràcter financer –el programa LIFE– i tècnics –l'etiqueta ecològica o el sistema comunitari de gestió mediambiental i auditoria– l'estudi detallat dels quals només es pot fer en el marc d'un curs específic de protecció europea del medi ambient. La gestió de residus, la contaminació de les aigües o de l'aire, la contaminació acústica, la protecció de certs hàbitats naturals o d'espècies en perill, o la prevenció de riscos derivats de l'activitat industrial són alguns dels àmbits coberts pels seus més de tres-cents actes normatius.

Per a facilitar aquesta ingent tasca de protecció del medi ambient, la CE s'ha dotat també d'un òrgan específic de caràcter consultiu, l'**Agència Europea del Medi Ambient**, que recull i difon informacions de gran rellevància per al coneixement de la situació del medi ambient a Europa.

No hi ha dubte que el conjunt de l'activitat comunitària en aquesta matèria ha estat determinant per a orientar i impulsar l'activitat mediambiental dels estats membres. El futur de la protecció del medi ambient en l'espai europeu depèn, essencialment, de la consolidació i creixement de la **política mediambiental** de la Comunitat. Aquesta faceta del procés d'integració europeu té avui un sòlid suport en el **Tractat de la Unió Europea**.

En aquest mòdul es fa una exposició general sobre el marc competencial, els objectius i els principis que permeten el desenvolupament d'aquesta acció internacional de caràcter regional que han situat la Unió Europea (UE) al capdavant de la protecció internacional del medi ambient.

No obstant això, no s'ha de perdre de vista que les agressions al medi no han deixat de créixer, com reconeix la mateixa Comunitat. La protecció del medi ambient és un dels reptes principals a què s'enfronta Europa i la resta de la humanitat.

Objectius

En finalitzar l'estudi d'aquest mòdul didàctic, estareu en condicions del següent:

- 1.** Conèixer el marc jurídic bàsic en el qual s'insereix la política mediambiental comunitària.
- 2.** Conèixer l'evolució que ha tingut la política mediambiental europea des dels seus orígens fins avui.
- 3.** Descriure i analitzar críticament els principis pels quals es regeix aquesta política.
- 4.** Analitzar l'abast i els límits de la competència mediambiental de la Comunitat Europea.
- 5.** Comprendre les relacions de la política mediambiental europea amb altres polítiques comunitàries.

1. La cristallització de la política mediambiental comunitària

El Tribunal de Justícia de les Comunitats Europees (TJCE) ha declarat que un dels objectius essencials de la Comunitat és la protecció del medi ambient.

Per a valorar adequadament aquesta afirmació convé saber que, en els tractats originaris de les comunitats europees (1957), no hi havia cap menció específica a la protecció del medi ambient com a objectiu dels seus fundadors.

La integració gradual d'aquest àmbit sectorial entre les polítiques europees es va produir com a fruit de dos factors.

1) D'una banda, hi hauria la **impossibilitat de completar l'establiment del mercat comú** sense l'harmonització progressiva de les normes nacionals relatives a la protecció del medi ambient. Aquesta constatació confirmava la hipòtesi fundacional de la UE formulada en la famosa Declaració de Robert Schuman de maig de 1950. Crear i mantenir en funcionament un mercat comú d'abast europeu és un procés que arrossegaria, amb el temps, la integració al mateix nivell d'altres vectors polítics.

2) De l'altra, la identificació i el reconeixement de l'existència de **problemes transfronterers i objectius ambientals compartits** per les nacions europees que convertien el dret internacional en l'instrument pacífic més valuós per a afrontar els reptes comuns de protecció del medi.

A continuació veurem de manera succinta les dues grans fases que han conduït al desenvolupament de la política mediambiental europea.

1.1. A les palpentes en el buit: els inicis de la política mediambiental comunitària

La preocupació per la degradació del medi ambient no formava part de les cavil·lacions dels fundadors de les comunitats europees.

Comunitats europees

Amb l'expressió *comunitats europees* es designen les tres organitzacions internacionals europees que van ser l'origen de l'actual Unió Europea. Es tracta de la Comunitat Europea del Carbó i de l'Acer (CECA) –avui desapareguda–, la Comunitat Econòmica Europea (CEE) –actualment denominada *Comunitat Europea*– i la Comunitat Europea de l'Energia Atòmica (CEEA). La CECA va ser creada el 1951, la CEE i la CEEA el 1957.

Jurisprudència

El TJCE va declarar aquest objectiu com a essencial en el cas 240/83. Procurador de la República / ADBHU (1985), ECR 531, par. 13.

Lectura complementària

Podeu consultar un extracte de la Declaració de Schuman en el document 1 del material complementari.

Mercat comú

S'entén per *mercat comú* un àmbit espacial en el qual tots els factors de producció (béns, serveis, empreses, treballadors i capitals) circulen sense cap tipus de traves.

El clima posterior a la Segona Guerra Mundial a Europa tenia altres prioritats: assegurar la reconstrucció i la recuperació econòmica de l'Europa destruïda per la guerra, i establir les bases estables per a la convivència en pau dels estats europeus.

D'acord amb l'esperit d'aquells temps, en el **Tractat de la CEE (1957)** no és possible trobar cap menció a la protecció del medi ambient com a objectiu de la Comunitat. Tot i així, el desplegament del seu objectiu principal, l'establiment d'un mercat comú, va donar origen a l'aprovació primerenca de certes normes comunitàries amb incidència en la protecció del medi ambient. Hi va contribuir també un cert canvi de mentalitat de la Comunitat en els anys seixanta, el qual la va tornar més sensible a la problemàtica mediambiental.

Els moviments socials, l'ONU i el desenvolupament sostenible

La major sensibilitat política europea i mundial cap als problemes mediambientals va ser, en part, resultat de la tasca de diferents ONG defensores del medi ambient. A més, el 1972 va tenir lloc la Conferència de les Nacions Unides sobre el Medi Humà (5-6 juny de 1972). El primer Programa d'acció mediambiental de la CEE va ser aprovat pel Consell de les Comunitats poc després, el novembre de 1973, i cobrir el període 1973-1976.

El desig polític europeu d'incidir en aquest àmbit havia de superar un obstacle jurídic de pes: l'existència d'una **base jurídica que atribuís competència a la CEE**. Com que no n'hi havia, qualsevol mesura adoptada podia ser anul·lada posteriorment pel TJCE. La Comunitat és una organització dotada de poders derivats o d'atribució, és a dir, només pot exercir aquelles competències que li han estat cedides pels seus membres mitjançant els tractats. El salt del buit existent es va fer amb certes dosis d'enginyeria pontifícia.

El primer tram del pont va ser reconèixer que el desenvolupament sostenible formava part dels objectius de la CEE.

Una interpretació generosa de l'article 2 de l'antic TCEE (1957) va facilitar la tasca en la mesura que recollia entre els seus objectius:

"[...] el desenvolupament harmoniós de les seves activitats econòmiques... (i) un creixement continu i equilibrat."

L'absència d'objectius i principis més específics relatius a la protecció del medi es va suplir amb els successius programes d'acció de la CEE, aprovats a partir de 1973.

El segon tram va consistir en la recerca d'una disposició que permetés connectar aquest objectiu amb la competència de la CEE per a adoptar decisions.



Signatura del Tractat de Roma, 25 de març de 1957

Lectura complementària

El sisè Programa de medi ambient, en vigor fins al 2010, el trobareu en el document 2 del material complementari d'aquest mòdul.

Es va trobar, en un primer moment, en una disposició relativa a la consecució del mercat comú.

Aconseguit l'acord polític de fons, es va acceptar una **interpretació flexible de l'antic article 100 del TCEE** (actual article 94 TCE) per a adoptar una part de la legislació comunitària de protecció del medi. Si es llegeix atentament l'antic article 100 del TCEE es pot percebre, tanmateix, el seu abast limitat com a fonament per a desenvolupar una política mediambiental autònoma, no sotmesa a la primacia del mercat. Segons aquesta disposició:

"El Consell adoptarà per unanimitat i a proposta de la Comissió, directives per a l'aproximació de les disposicions legals, reglamentàries i administratives dels estats membres que incideixin directament en l'establiment o funcionament del mercat comú."

Article 100 TCEE (1957)

La regulació comunitària mediambiental que harmonitzés les legislacions disperses dels estats membres només estava justificada, aplicada aquesta disposició, en la mesura que facilités l'establiment o funcionament del mercat comú.

L'objectiu central o independent de les accions no podia ser, segons l'antic article 100 del TCEE, l'impuls d'una política mediambiental autònoma per respecte als seus objectius.

Exemples

Il·lustra les normes de contingut mediambiental, basades en l'antic article 100 del TCEE, la Directiva 79/923 del Consell, de 30 d'octubre de 1979, relativa a la qualitat exigida a les aigües per a la cria de mol·luscos. També es va utilitzar aquesta base jurídica per a adoptar la Directiva 84/360 del Consell, de 28 de juny de 1984, relativa a la lluita contra la contaminació atmosfèrica procedent de les instal·lacions industrials.

Per això, l'antic article 100 del TCEE va compartir els honors d'incloure la incipient política mediambiental europea amb **l'antic article 235 del TCEE** (actual article 308 TCE). Aquesta disposició recull en l'àmbit comunitari la teoria dels **poders implícits** de les organitzacions internacionals com a mecanisme d'expansió de les seves competències. Segons aquesta disposició:

"Quan una acció de la Comunitat resulti necessària per a aconseguir, en el funcionament del mercat comú, un dels objectius de la Comunitat, sense que aquest Tractat hagi previst els poders d'acció necessaris sobre això, el Consell, per unanimitat, a proposta de la Comissió i després de consultar el Parlament Europeu, adoptarà les disposicions pertinents."

Article 235 TCEE (1957)

Això la convertia en una base jurídica més viable com a fonament d'una acció mediambiental comunitària autònoma de l'objectiu del mercat comú. Només feia falta establir que la protecció del **medi ambient era un objectiu de la Comunitat**. El TJCE així ho va fer en el cas ADBHU, el 1984 (com ja hem comentat a l'inici de l'apartat).

Exemples

Un conjunt variat de normes comunitàries es van adoptar invocant aquesta disposició juntament amb l'antic article 100 del TCEE –quan no totes les mesures comunitàries es justificaven apel·lant a la millora del funcionament del mercat comú– o en solitari. La Directiva 70/157/CEE del Consell, de 6 de febrer de 1970, relativa a l'aproximació de les legislacions dels estats membres sobre el nivell sonor admissible i el dispositiu d'escapament dels vehicles a motor s'adopta fundada en ambdues disposicions. Invocant en exclusiva l'antic article 235 TCEE es va adoptar, en canvi, la Directiva 79/409/CEE del Consell, de 2 d'abril de 1979, relativa a la conservació de les aus silvestres.

Així, l'estudi de les primeres normes de protecció mediambiental de la Comunitat mostra que la falta d'una previsió constitucional expressa que atorgués competències en aquest àmbit no va ser un obstacle suficient per a privar-la de la capacitat d'articular una política mediambiental pròpia.

La interpretació evolutiva dels tractats va venir facilitada per un altre element que en limitava políticament l'abast. Les accions a què al·ludien els antics articles 100 i 235 TCEE requerien, per a la seva adopció, el **vot unànim**e de tots els membres del Consell de la CEE. D'aquesta manera, la intromissió de la Comunitat en una competència reservada en principi als estats membres quedava sempre sota el control polític de tots i cada un d'ells.

1.2. Consolidació de la política mediambiental europea: de l'Acta única europea (1986) al Tractat de la Unió Europea en vigor

L'Acta única europea (1986) va servir per a posar títol i lletra a la política mediambiental comunitària per mitjà dels antics articles 130.r-130.t del títol vuitè del TCE sota la rúbrica "**Medi ambient**".

Aquestes disposicions van fixar el marc d'objectius, principis i competències propi de les comunitats per a desenvolupar una política mediambiental deslligada de la consecució del mercat comú.

La inseguretats jurídica en la qual es desenvolupava el conjunt de normes comunitàries amb finalitats o efectes d'ordre mediambiental va canviar substancialment amb l'entrada en vigor de l'Acta única europea (AUE) el 1987.

L'Acta única europea (1986)

És el primer tractat que efectua una revisió general dels tractats originaris de la CECA, la CEE i la CEEA. Després vindrien altres revisions, algunes de més conegudes que d'altres: el Tractat de Maastricht (1992), el Tractat d'Amsterdam (1997) i el Tractat de Niça (2000). Totes elles han entrat en vigor. L'última gran revisió de la UE s'ha efectuat mitjançant el Tractat per a una Constitució Europea (2004), encara que la seva entrada en vigor futura és incerta.

Tanmateix, no es van evitar certs **problemes competencials**.



Text autèntic de l'Acta única europea de 1986

D'una banda, el nou títol setè del TCE ("Medi ambient") (ara títol dinovè) va posar partitura a la música de la política mediambiental que sonava des de l'inici dels anys setanta amb tres disposicions específiques, els **articles**:

- 130.r
- 130.s
- 130.t TCE (ara 174 a 176 TCE)

S'hi regulava explícitament l'exercici de la política mediambiental comunitària autònoma, és a dir, no lligat a la consecució d'altres finalitats com el mercat comú. I així quedaven establerts els objectius, principis de funcionament i mecanismes de desenvolupament que han facilitat un desenvolupament més estructurat de la política mediambiental comunitària.

Per afegiment, una altra disposició de l'AUE, l'**article 100.a del TCE** (ara article 95 TCE) relatiu al mercat interior, es va utilitzar per a avançar certes mesures de protecció mediambiental per les seves característiques especials.

El **problema jurídic** més important durant el període de vigor de l'AUE va ser l'elecció entre aquestes dues bases jurídiques, problema competencial que expliquem sumàriament.

Mentre que les mesures mediambientals que encaixessin en l'antic article 100.a del TCE podien ser adoptades pel Consell mitjançant un procediment decisor per majoria qualificada, les mesures legislatives purament mediambientals del títol setè seguien regint-se principalment pel principi d'unanimitat (article 130.s).

A més, la participació del Parlament Europeu (PE) variava segons la base jurídica triada. El títol de "Medi ambient" reduïa el seu paper a l'emissió d'una opinió no vinculant. En contrast, l'antic article 100.a del TCE li donava la possibilitat de forçar el Consell a adoptar la seva decisió per unanimitat si el PE rebutjava la proposta de legislació que se sotmetia a la seva consideració en l'anomenat *procediment de cooperació*.

L'existència d'aquests dos procediments decisoris divergents va donar lloc a diversos **pronunciament del TJCE** sobre la correcció de la base jurídica utilitzada per a l'adopció de diferents mesures d'acció mediambiental.

El **cas diòxid de titani** va establir els paràmetres per a la selecció de la base jurídica, amb la qual cosa va afavorir el desenvolupament de la política mediambiental **al marge de l'antic títol setè del TCE**, que exigia la unanimitat per

al seu avenç, quan les normes comunitàries s'adrecessin alhora a la protecció del medi ambient i a la facilitació del mercat interior. De passada, es realçava el paper del PE en l'impuls de la política mediambiental.

Cas diòxid de titani (1991)

En aquest cas, es va demanar per primera vegada al TJCE que decidís sobre la base jurídica adequada per a adoptar una norma de protecció mediambiental: la Directiva 89/428/CE del Consell adoptada pel Consell segons l'article 130 del TCE. La Directiva harmonitzava els programes nacionals de reducció de la pol·lució causada pels residus industrials derivats del diòxid de titani. La Comissió havia basat la seva proposta legislativa en l'antic article 100.a del TCE. Finalment, el Consell va adoptar la Directiva, però ho va fer canviant la seva base jurídica per l'article 130.s del TCE. Amb això va quedar reduït el grau d'implicació del PE en el procés decisor i l'adopció de la decisió es va produir per unanimitat en el Consell.

El TJCE va declarar nul·la la directiva impugnada per incorrecció de la base jurídica utilitzada. Segons el TJCE, el criteri per a seleccionar la base jurídica en aquests supòsits havia de dependre de la determinació del "centre de gravetat" de la normativa proposada. Si pel seu contingut, mesures i objectius aquest era principalment la consecució del mercat comú, l'existència d'altres objectius accessoris –com la protecció del medi ambient– no centrifugava la mesura fora de l'article 100.a del TCE. En altres supòsits, com el de la Directiva examinada, quan pel contingut es pogués determinar que la normativa perseguia en igual mesura dos objectius (la protecció del medi ambient, mitjançant la reducció de la pol·lució, i la facilitació del funcionament del mercat comú), havia de prevaler l'aplicació de l'antic article 100.a TCE.

El **Parlament Europeu** va acollir amb bons ulls aquesta manera de **realçar el seu poder decisor** en qüestions relatives al medi ambient. I la Comissió va veure en la dualitat de disposicions habilitadora una possibilitat d'encoratjar un grau de protecció mediambiental més elevat en no necessitar sempre la unanimitat del Consell per a l'adopció de certes mesures.

En línies generals, l'evolució del marc competencial de la Comunitat per a la protecció del medi ambient va seguir dues grans línies en les tres grans reformes posteriors dels tractats originaris:

- El realçament continuat del paper del PE en el desenvolupament de la política de medi ambient.
- El predomini de l'adopció de decisions per majoria qualificada.

Vegem com ha quedat en l'actualitat la competència comunitària de protecció del medi ambient.

Cas diòxid de titani

Es tracta del cas C-300/89 Comissió contra Consell (1991) RJ I-2867.

Grans reformes dels tractats originaris

El Tractat de Maastricht (1992), el Tractat d'Amsterdam (1997) i, en menor mesura, el Tractat de Niça (2000).

2. La política mediambiental avui

2.1. El desenvolupament sostenible: objectiu general de la Unió Europea

A diferència dels tractats originaris de les CE, el vigent Tractat de la Unió Europea (TUE) deixa clar que el desenvolupament sostenible és un aspiració de la UE en el seu conjunt.

El preàmbul del TUE afirma el compromís dels membres amb el principi del desenvolupament sostenible. En l'article 2 del TUE, sobre els objectius comuns de la UE, s'insisteix en la idea de la consecució d'un "desenvolupament equilibrat i sostenible".

Per la seva banda, l'article 2 del TCE reprèn l'objectiu d'un "desenvolupament sostenible i equilibrat de les activitats econòmiques" i la promoció d'"un alt nivell de protecció i millora de la qualitat del medi ambient". Per afegiment, l'article 6 del TCE estableix el següent:

"Les exigències de la protecció del medi ambient s'hauran d'integrar en la definició i en la realització de les polítiques i accions de la Comunitat a què es refereix l'article 3, en particular per tal de fomentar un desenvolupament sostenible."

Aquesta clàusula dota d'un **caràcter transversal** la protecció del medi ambient i fa de la noció de desenvolupament sostenible un valor inspirador de tot l'ordenament jurídic comunitari.

Més enllà de l'àmbit jurídic, sota la lletra de l'article 6 del TCE batega una preocupació determinant del futur de la humanitat: la seva capacitat per a garantir que el necessari desenvolupament econòmic i social del moment present no torni la terra inhabitable per a les generacions futures. Les polítiques empreses pels poders públics s'han de prendre amb els peus a la terra i la mirada posada en l'horitzó.

La Carta dels drets fonamentals de la Unió Europea

Aprovada el 7 de desembre de 2000 a Niça, reitera, en l'article 37, el principi d'integració del desenvolupament sostenible i de la garantia d'un alt nivell de protecció del medi ambient en totes les polítiques de la UE.

2.2. Objectius específics de la política mediambiental europea

L'actual TCE descriu la política mediambiental, els seus objectius, principis i abast en tres articles recollits sota el títol "Medi ambient" en el títol dinovè. El primer, l'article 174 (1), enumera els objectius específics de la política mediambiental comunitària dins de l'objectiu marc de la promoció del desenvolupament sostenible. Aquests objectius delimiten l'exercici de la competència comunitària en la matèria.

Objectius específics de la política mediambiental europea:

- La conservació, la protecció i la millora de la qualitat del medi ambient.
- La protecció de la salut de les persones.
- La utilització prudent i racional dels recursos naturals.
- El foment de mesures a escala internacional destinades a fer front als problemes regionals o mundials del medi ambient.

Activitat

Visiteu el portal de la UE i cerqueu a "Activitat de la UE per temes" les múltiples i diverses normes de protecció mediambiental impulsades per la CE.

La selecció d'objectius específics no és fútil. L'exercici correcte de la competència mediambiental comunitària depèn del seu encaix raonable dins d'aquestes finalitats. El seu redactat ambigu ha donat lloc a interpretacions expansives favorables a l'ampliació de les matèries cobertes pel títol dinovè del TCE i també a l'extensió de l'abast territorial d'algunes mesures adoptades.

Il·lustrativament, la promoció de mesures a escala internacional per a tractar problemes mediambientals regionals o universals ha servit, *inter alia*, per a estendre l'aplicació territorial de la Directiva 2001/81/CE, de 23 d'octubre de 2001, sobre sostres nacionals d'emissió de determinats contaminants atmosfèrics, no només al mar territorial sota sobirania dels estats membres (12 milles del mar comptades des de la línia de la costa), sinó també a la zona econòmica exclusiva (200 milles dins del mar des de la línia de costa).



La UE ha assumit el compromís d'obtenir el 21% de la seva energia elèctrica per mitjà de l'ús d'energies renovables.

Aclariment conceptual

L'anomenat *mar territorial* (12 milles) s'entén que és part integrant de l'espai sobirà d'un estat. Al contrari, la zona econòmica exclusiva (200 milles) és un espai sobre el qual els estats només exerceixen les competències fixades pel dret internacional. La regulació dels espais marins està recollida en la Convenció sobre Dret del Mar (1982).

3. Naturalesa de la competència

3.1. Competència compartida

La competència de la Comunitat en el desenvolupament de la política mediambiental és una competència compartida.

No exclou la possibilitat que els estats continuïn exercint les seves pròpies competències nacionals en aquest àmbit. El que succeeix és que, una vegada la Comunitat actua, la normativa comunitària ocupa el camp regulat desplaçant les normes nacionals existents.

Aquesta qualificació de la competència mediambiental té altres conseqüències jurídiques. Segons l'article 5 del TCE, en els supòsits en els quals la competència de la Comunitat no és exclusiva, el seu exercici **ha de respectar** dos principis:

- El principi de subsidiarietat.
- El principi de proporcionalitat.

"En els àmbits que no siguin de la seva competència exclusiva, la Comunitat intervindrà, conforme al principi de subsidiarietat, només en la mesura que els objectius de l'acció pretesa no puguin ser assolits de manera suficient pels estats membres, i, per tant, es puguin aconseguir millor, a causa de la dimensió o dels efectes de l'acció prevista, en l'àmbit comunitari. Cap acció de la Comunitat no excedirà del necessari per a assolir els objectius d'aquest Tractat."

Article 5 TCE

És a dir, en l'àmbit de la protecció del medi ambient, l'acció de la Comunitat ha de satisfer dos criteris **per a no interferir il·legalment** en la competència dels estats.

D'una banda, s'ha de justificar que els objectius de l'acció proposada no poden ser aconseguits suficientment pels estats actuant individualment. Pel tipus de bé protegit i la naturalesa dels fenòmens que posen en perill la seva protecció, el principi de **subsidiarietat**, en general, té escassos efectes limitadors de la capacitat reguladora de la Comunitat per a la protecció del medi ambient. L'acció de la Comunitat en aquests casos produeix sempre clars avantatges respecte a l'acció individual dels estats per la seva escala i efectes comparats.

Pautes d'aplicació

Sobre les pautes generals d'aplicació d'aquests principis, el TCE annexa el Protocol número 30 sobre l'aplicació dels principis de subsidiarietat i proporcionalitat.

El principi de subsidiarietat, en general, oposa escasses traves a la capacitat reguladora de la Comunitat en aquesta esfera.

Més rellevància per a l'exercici de la competència comunitària relativa a la política mediambiental té el principi de **proporcionalitat**: l'acció comunitària en matèria mediambiental s'ha de quedar en l'estrictament necessària per a assolir els seus objectius.

Això implica que l'acció comunitària, una vegada decidida, ha de deixar el màxim espai possible a l'acció individual de cada estat en el tema.

Aquest principi ha jugat a favor de la predilecció per les **directives** com a vehicle normatiu comunitari de protecció del medi ambient. Es tracta d'un tipus de norma que crea un marc de resultats que han de ser aconseguits pels estats i els deixa llibertat de mitjans per a obtenir els objectius fixats.

L'acció mediambiental comunitària tendeix així a harmonitzar les legislacions nacionals i no a uniformitzar-ne el contingut.

Activitat

Consulteu l'article 249 del TCE. Identifiqueu les diferents categories d'actes normatius de la CE i analitzeu-ne les diferències.

En ser una competència compartida –és a dir, no exclusiva de la CE–, els principis de subsidiarietat i proporcionalitat informen l'exercici de la política mediambiental comunitària. La CE ha de justificar per què és més òptima una acció a escala europea i limitar-la, si escau, a l'imprescindible per a aconseguir els objectius definits.

3.2. Competència estatal: autorització de nivells de protecció nacionals més alts

El nivell d'una norma comunitària de protecció del medi ambient no serà, amb freqüència, el més alt possible. Pot un estat protegir més després de l'harmonització de la legislació que opera una directiva comunitària?

El TCE ha creat una sort de "garantia" mediambiental que converteix la **normativa europea** en un **acte de mínims**. Els estats que vulguin protegir més o introduir nous estàndards de protecció mediambiental més estrictes poden fer-ho. Els que no puguin, per raons de desenvolupament econòmic o social, aplicaran els mínims comunitaris. Aquesta possibilitat, amb matisos, s'estableix en l'article 176 TCE:

Exemples

Aspectes com la protecció del medi ambient contra l'escalfament global, l'acidificació, la reducció de la capa d'ozó o altres formes de pol·lució superen amb facilitat el criteri de la subsidiarietat.

"Les mesures de protecció adoptades en virtut de l'article 175 no seran obstacle per al manteniment i l'adopció, per part de cada estat membre, de mesures que protegeixin més. *Aquestes mesures hauran de ser compatibles amb el present tractat i es notificaran a la Comissió.*"

Article 175 TCE

La legislació més exigent d'un estat només hauria de ser compatible amb el TCE, en especial, amb les regles relatives a la prohibició de restriccions a la lliure circulació de mercaderies (els articles 28 i 30 del TCE). I, una vegada adoptades, ser notificades degudament a la Comissió.

4. Processos decisoris: codecisió i unanimitat

L'article 175 (1) TCE fa predominar el procés de **codecisió** entre el Consell i el Parlament Europeu a l'hora d'adoptar les accions necessàries per a impulsar els objectius mediambientals europeus.

Això comporta, en resum, l'aplicació de la regla de la majoria qualificada com a mètode d'adopció de la decisió final pel Consell i l'acceptació del grau més alt possible de participació del PE en el procés d'adopció de la normativa mediambiental.

Malgrat el gran avenç que comporta aquest procés decisor per a l'articulació d'una política mediambiental amb un alt nivell de protecció, encara perviuen camps d'acció mediambiental europea en els quals es continua aplicant el requisit de la unanimitat.

Majoria qualificada i codecisió

Majoria qualificada. El Consell de la CE és l'òrgan decisor principal de la CE i està compost per un representant de cada estat membre de rang ministerial. Quan el Tractat l'autoritza a adoptar una decisió per majoria qualificada, és necessari obtenir un mínim de 232 vots a favor del total de 321 vots possibles que representin el 62% de la població de la UE i un mínim de tretze estats membres. La decisió adoptada obligarà tots els estats amb independència de l'orientació del seu vot. A Espanya li corresponen vint-i-set vots.

Codecisió. El procés codecisori actual permet al PE vetar l'adopció d'una norma comunitària pel Consell si aconsegueix la majoria absoluta entre els seus parlamentaris, una vegada consideri que no s'han tingut prou en compte les seves observacions en la proposta de normativa impulsada per la Comissió (article 251 TCE).

El TCE, no obstant això, ha retingut **espais** de decisió en aquesta matèria **sotmesos a la seva adopció per unanimitat** del Consell. L'article 175 (2) del TCE requereix el vot unànim dels membres del Consell en les mesures següents:

- Disposicions essencialment de caràcter fiscal.
- Mesures que afectin l'ordenació territorial, la gestió quantitativa dels recursos hídrics o que afectin directament o indirectament la disponibilitat dels recursos esmentats; la utilització del sòl, a excepció de la gestió dels residus.
- Mesures que afectin significativament l'elecció per un estat membre entre diferents fonts d'energia i l'estructura general del seu proveïment energètic.

Aquestes categories han estat **criticades justificadament per la seva redacció ambigua**. Sens dubte, una mesura comunitària que volgués introduir el pagament d'un impost a les indústries per emissions de gasos d'efecte d'hivernacle necessitaria la unanimitat del Consell per a adoptar-la.

És d'esperar que la jurisprudència del TJCE resolgui els conflictes que es produeixin en aquest sentit sobre la base jurídica aplicable.

Reflexió

Però un altre tipus de mesures podrien donar peu a dubtes sobre el seu procediment d'adopció. Quan una mesura afecta significativament l'elecció per un estat membre entre diferents fonts d'energia?

5. Conflictes de bases competencials

Malgrat els esforços per a explicitar i aclarir les bases jurídiques competencials de l'acció comunitària en matèria de medi ambient, encara no és possible descartar aquests conflictes de selecció de la base competencial per a certes mesures que puguin incidir o tenir per objectiu la protecció del medi ambient com els ja relatats en el període de l'Acta única europea.

El conflicte pot procedir, especialment, de la **interferència de quatre disposicions amb el títol de "Medi ambient"**.

L'article 175 TCE pot entrar en col·lisió, de nou, amb l'actual article 95 TCE (antic article 100.a) relatiu a la consecució del mercat interior, encara que per altres motius que els ressenyats anteriorment.

Però també ho pot fer amb l'article 37 TCE sobre la política agrícola comuna (PAC) i l'article 166 TCE sobre els programes de desenvolupament i investigació tecnològica.

En el primer cas, les velles picabaralles entre l'article 175 TCE i l'article 95 TCE són menors que abans, però poden adquirir certa rellevància. Ara ambdues bases jurídiques permeten l'adopció general de disposicions pel procediment de codecisió. Però hi ha més possibilitats que un estat membre adopti mesures mediambientals més estrictes que les existents en el pla comunitari si la normativa comunitària té com a base legal l'article 175 TCE. Per tant, l'elecció d'una o una altra base jurídica comunitària per a fer avançar la protecció mediambiental no és innòcua.

Les possibles males relacions entre l'article 175 TCE i els articles 37 i 166 TCE es deriven d'una més gran asimetria en els procediments de decisió. L'adopció de normativa relativa a la PAC i dels programes específics de la política de desenvolupament i investigació tecnològica es fa també per majoria qualificada, però el PE només és consultat durant el procés decisorí sense força vinculant.

Activitat

Compareu com regula la garantia d'una mesura de protecció mediambiental l'article 95 i l'article 176 del TCE. Per a això, consulteu els textos respectius que es troben en el document 3 del material complementari.

Reflexió

A quin procediment decisorí s'ha de confiar una directiva de protecció dels boscos contra la desforestació o el foc? A l'article 175 sobre política mediambiental o a l'article 37 sobre la política agrícola comuna?

6. Principis rectors

L'article 174 (2) del TCE estableix un conjunt de principis específics que guiaran l'exercici de la política mediambiental europea. Són idees normatives generals que han d'inspirar les mesures comunitàries en aquesta matèria. En l'article 174.2 s'estableixen els **principis** següents:

- Precaució.
- Prevenició.
- Correcció en la font.
- Qui contamina paga.
- Alt nivell de protecció.

Vegeu també

Per a aprofundir aquest tema, però referit al dret internacional, podeu consultar el mòdul "La protecció internacional del medi ambient".

6.1. Precaució

El principi de precaució té un arrelament relativament recent en l'entramat comunitari. No va ser introduït amb el Tractat de Maastricht (1992) a causa de la falta de prou consens sobre el seu valor normatiu.

Encara que no hi hagi cap definició generalment acceptada, el principi obligaria a prendre mesures per a impedir, minimitzar o eradicar un risc potencial per al medi ambient, sobre el qual no s'ha establert científicament, fora de tot dubte raonable, el nexa causal entre l'activitat que causa el risc i el dany ambiental al qual s'associa.

El recurs al principi afecta especialment la presa de decisions per al que es denomina *gestió de riscos*.

Tendeix a la cautela davant la imprevisió o la lleugeresa, però també a la desconfiança davant la novetat. Aquesta **ambivalència** el fa potencialment manipulable amb finalitats proteccionistes i perillós per a altres objectius comunitaris com el de la innovació tecnològica.

Els dubtes i la preocupació que suscita la seva aplicació il·limitada ha donat lloc al fet que la Comissió s'hagi pronunciat sobre els seus límits i mode d'utilització.

Normativa inspirada en el principi de precaució

La Directiva 2001/8/CE sobre l'alliberament intencional en el medi ambient d'organismes modificats genèticament va ser adoptada amb la mirada posada en la incertesa científica que encara hi ha respecte dels perills potencials que es poden derivar de la disseminació d'OGM.

Treball de la Comissió

A falta de definició del principi, el 1999 el Consell va sol·licitar a la Comissió que elaborés línies directores amb vista a la seva aplicació al marc comunitari. La Comissió va presentar el gener de 2001 la seva Comunicació sobre l'aplicació del principi de precaució.

Lectura complementària

Consulteu aquest text, COM (2000) 1, en el document 4 del material complementari.

6.2. Prevenció

En el terreny de la protecció del medi ambient, la prevenció dels danys és sempre millor –i més barata– que la reacció davant la seva consumació. És per això que la preparació per a evitar o minimitzar un risc que danyi el medi ambient ha format part dels programes d'acció mediambiental de la UE des dels seus orígens.

La llum que emana de la seva força normativa es percep amb claredat en la **Directiva 85/337/CEE**, relativa a l'avaluació de les repercussions de determinats projectes públics i privats sobre el medi ambient.

La Directiva obliga els estats membres a incorporar als seus procediments d'autorització de **construccions** l'avaluació dels danys al medi ambient que es puguin derivar de la seva execució.

Les constructores han d'incorporar, per tant, declaracions d'impacte ambiental en els seus projectes en la forma que exigeixi la legislació estatal que descriguin els seus efectes sobre l'home, la fauna i la flora, el sòl, l'aigua, l'aire, el clima i el paisatge, els béns materials i el patrimoni cultural.

Les autoritats públiques implicades, per la seva banda, estan obligades a avaluar els riscos com a peça determinant de la conveniència de la seva autorització.

Altres exemples

Altres normes comunitàries inspirades en el principi de prevenció són les relatives a facilitar l'accés a la informació mediambiental als ciutadans. La Directiva 2003/4/EC, relativa a l'accés del públic a la informació mediambiental, fixa els paràmetres actuals d'accés dels particulars a la informació pública sobre el medi ambient. A més d'estar més conscienciats sobre la situació mediambiental, el coneixement detallat i en temps de la informació mediambiental permet als ciutadans controlar més el compromís de les autoritats amb la protecció del medi ambient.

6.3. Correcció en la font

Els danys mediambientals han de ser prioritàriament rectificats al seu lloc d'origen.

En línies generals, implica la preferència pels sistemes de correcció dels danys mediambientals en els punts de generació. Tanmateix, la seva aplicació està sembrada de **dubtes** i ha donat lloc a pronunciaments explicatius per part del TJCE.

En el cas C-209/98, el TJCE va determinar que un sistema nacional de valoració de residus no tòxics derivats de la construcció que en restringís l'exportació com a mercaderia, constituïa una vulneració de les llibertats del mercat en la mesura que impedia als seus productors comercialitzar-los lliurement. El Tribunal va negar que l'aplicació del principi de correcció en la font pogués permetre limitar la circulació del residu i obligar a processar-lo com més a prop del lloc de producció millor, ja que el seu trasllat no comportava perill mediambiental. Al contrari, això volia dir que sí que era possible imposar normes limitadores de la comercialització de **residus tòxics** per a la seva valoració (reciclatge, descontaminació, etc.), atorgant prioritat al seu tractament a prop de la font del residu, quan el seu trasllat impliqués la generació de riscos per al medi ambient.

6.4. Qui contamina paga

La CE també ha subscrit el principi que qui contamina ha de pagar els costos que es deriven de la reducció o eliminació dels danys causats al medi ambient i, fins i tot, de l'establiment de mecanismes eficaços de prevenció de futurs danys.

L'aplicació del principi s'ha inclòs assíduament en la legislació comunitària relativa al **tractament de residus**. Així, l'article 15 de la Directiva 75/442/CEE, relativa als residus (modificada per la Directiva 91/156/CE), indica el següent:

"De conformitat amb el principi «qui contamina paga», el cost de l'eliminació dels residus haurà de recaure sobre:

- el posseïdor que remetés els residus a un recol·lector o a una empresa de les esmentades en l'article 9, i/o
- els posseïdors anteriors o el productor del producte generador dels residus."

Tanmateix, altres possibles aplicacions, com la creació d'un impost comunitari que gravi la utilització del carbó o altres energies contaminants, basades en aquest principi, han estat rebutjades en el Consell, atès que és necessària la unanimitat per a adoptar-les.

Lectura complementària

Sobre això, podeu consultar: TJCE, assumpte C-209/98, RJ 2000 I-3743.

Jurisprudència confirmatòria

Els efectes restrictius del lliure mercat del principi de correcció en la font han estat confirmats pel TJCE en altres casos similars posteriors relatius al trasllat de residus perillosos. Vegeu per exemple l'assumpte residus de Valònia (C-2/90 RJ I-4431), que va enfrontar la Comissió contra Bèlgica. També en l'assumpte 422/92, Comissió contra Alemanya (RJ 1995, I-1097).

Reflexió

El principi no deixa de tenir **problemes en la seva aplicació**. Què s'ha d'entendre per *contaminació*? Com s'estableix la cadena de responsabilitats per a imputar els costos? Hi ha d'haver límits econòmics en els pagaments que es deriven de l'aplicació d'aquest principi?

Altres exemples

L'article 9 de la Directiva 2000/60/CE, per la qual s'estableix un marc comunitari d'actuació en l'àmbit de la política d'aigües, obliga els estats membres a recuperar, traslladant al consumidor, els costos mediambientals que es deriven del servei d'aigües (DG. 2000 L 327/1).

L'article 8 de la Directiva 2000/59/CE sobre instal·lacions portuàries receptores de residus generats per vaixells i residus de càrrega (DG. 2000 L 332/81) obliga a vetllar perquè "els costos de les instal·lacions portuàries receptores de residus generats per vaixells, inclosos els de tractament i eliminació, se sufraguin mitjançant el pagament de tarifes per part dels vaixells".

Potser l'avenç més significatiu en aquesta matèria provindrà de la **Directiva 2004/35/CE** del Parlament Europeu i del Consell, de 21 d'abril de 2004, sobre responsabilitat mediambiental amb relació a la prevenció i reparació de danys.

Després que la Comissió publicqués el *Llibre blanc sobre la responsabilitat mediambiental* COM (2000) 66, va proposar l'adopció d'una directiva que fixés un **marc general de responsabilitat** en els casos de danys mediambientals causats a la biodiversitat, a les aigües o a la salut humana per la contaminació.

La Directiva 2004/35/CE estableix l'**atribució dels costos derivats de la prevenció o reparació de danys, mitjançant un conjunt de mitjans** objectius de repercussió de costos. L'operador que ha causat el dany o que causa un perill imminent ha de pagar els costos de les mesures de restauració o prevenció. Si les mesures de prevenció han estat dutes a terme per les autoritats públiques, aquestes hauran de prendre tots els passos necessaris per a repercutir els seus costos a les empreses causants del risc previngut.

Així, amb l'adopció d'aquesta directiva, s'ha fixat un marc general europeu d'aplicació concreta del principi qui contamina paga i dotaria de més seguretat jurídica bona part dels problemes que suscita.

El seu període de transposició a la normativa interna de cada estat i, per consegüent, d'exigibilitat del seu contingut acaba el 30 d'abril de 2007.

L'aplicació generalitzada del principi qui contamina paga contribuirà a un grau més elevat de compliment dels objectius de la política comunitària en aquesta matèria, ja que compleix el rol de dissuadir la violació de les normes sobre medi ambient.

Lectura complementària

Consulteu la Directiva 2004/35/CE i el Llibre blanc de la Comissió sobre la responsabilitat mediambiental en els documents 5 i 6, respectivament, del material complementari.

6.5. Alt nivell de protecció

A més dels principis citats, l'article 174.2 TCE indica que la política mediambiental comunitària ha d'aspirar a un nivell alt de protecció, tenint en compte la **diversitat de situacions** (mediambientals, econòmiques, socials, etc.) en la qual es troba la Comunitat.

Aquesta declaració és especialment rellevant a l'Europa ampliada dels 25 pels diferents graus de desenvolupament econòmic, mediambiental i tecnològic existents, especialment respecte als **nous membres** procedents de l'Europa central i de l'Est.

Si a més es té en compte l'article 2 del TCE, que fixa com a objectiu un alt nivell de protecció i qualitat del medi ambient, aquest principi no ha de ser interpretat com una exigència del més alt nivell de protecció possible en termes tecnològics.

En aquest sentit, el TJCE va afirmar en l'assumpte C-284/95 Safety Hi-Tech Srl contra S. & T. Srl el següent:

"[...] si bé és sabut que l'apartat 2 de l'article 130 R del Tractat exigeix que la política de la Comunitat en l'àmbit del medi ambient tingui per objecte un nivell de protecció elevat, aquest nivell de protecció, per a ser compatible amb la disposició referida, no és necessari que sigui tècnicament com més elevat possible."

(RJ, 1998, pàgina I-4301)

En la preparació de les mesures de protecció mediambiental s'ha de ponderar adequadament l'objectiu de l'alt nivell de protecció amb les realitats de cada estat. No s'ha de tenir en compte en exclusiva la vocació a un nivell alt de protecció. Aquesta possibilitat sempre queda oberta als estats membres per mitjà de la garantia mediambiental de l'article 176 TCE, que els permet mantenir o establir mesures de més protecció.

El principi incorpora en la seva formulació

La realitat amb què es troba una CE tan diversa en el seu desenvolupament econòmic i tecnològic.

Resum

Des dels seus orígens fins avui, la UE s'ha anat tornant progressivament més "verda". Malgrat la inexistència en els tractats originaris de les CE (1957) d'una base jurídica clara per a desenvolupar un programa d'acció mediambiental a escala europea, la necessitat d'evitar distorsions en el funcionament del mercat comú i el creixement des del final dels anys seixanta de la consciència mediambiental, va fer que la CE s'involucrés amb promptitud en l'articulació de mecanismes europeus de protecció del medi ambient.

La implicació comunitària en aquest àmbit confirma la seva hipòtesi fundacional formulada en la famosa Declaració de Robert Schuman el 1950: crear i mantenir en funcionament un mercat comú d'abast europeu és un procés que arrossega, amb el temps, la integració al mateix nivell d'altres vectors polítics necessàriament relacionats.

Avui, les bases jurídiques per a impulsar una política mediambiental europea autònoma són més clares i democràtiques que mai. Té objectius i principis clars que han de guiar les seves institucions. A més, la percepció del **desenvolupament sostenible** com un valor fonamental de la comunitat internacional ha fet que la formulació de totes les polítiques europees (mercat interior, transport, cooperació internacional, etc.) l'hagin d'integrar a les seves activitats.

Sens dubte, aquesta important activitat normativa i de control per a la protecció del medi ambient en l'àmbit europeu no ha tingut com a corol·lari la desaparició dels perills i danys que genera l'activitat humana sobre un medi ambient en continu declivi. Això no fa més que recordar que la cooperació en el si de la UE, no només per a la formulació de normativa mediambiental, sinó també en la seva fase d'aplicació, continua essent imprescindible per a augmentar l'eficàcia d'objectius de la política mediambiental europea.

Activitats

Llegiu atentament el sisè Programa de medi ambient de la Comunitat Europea proposat per la Comissió i aprovat pel PE i el Consell. Responen els interrogants i reflexioneu sobre els temes següents:

1. Quin és el context actual en el qual es desenvolupa aquest Programa?
2. Quines són les estratègies fonamentals per a l'assoliment dels objectius del Programa?
3. Quins àmbits tenen una especial importància en l'activitat futura de la CE en matèria de protecció mediambiental?
4. Limita el Programa l'acció comunitària de protecció del medi ambient als estats membres?
5. Cerqueu una proposta normativa europea o acció concreta en fase de desenvolupament que tingui per finalitat aplicar aquest pla.

Lectura recomanada

Llegiu COM 2001 31 final, de 24 de gener de 2001, en el document 2 del material complementari.

Autoavaluació

Exercicis d'elecció múltiple (triar l'opció correcta)

1. Abans de l'entrada en vigor de l'Acta única europea (1987),...
 - a) la CEE no havia desenvolupat cap acció de protecció del medi ambient.
 - b) mitjançant els programes d'acció i certes normes dels tractats, es van desenvolupar les primeres mesures de protecció del medi ambient.
 - c) el TJCE va negar que la protecció del medi ambient fos un objectiu lícit de la CEE.
2. Els programes d'acció per al medi ambient de les CE...
 - a) en el seu origen van suplir la falta d'objectius i principis mediambientals de les CE.
 - b) van ser declarats nuls pel TJCE.
 - c) es van adoptar a partir de l'AUE (1987).
3. En el cas diòxid de titani (1991),...
 - a) el TJCE va declarar nul·la una norma comunitària relativa al medi ambient per falta de competències.
 - b) el TJCE va declarar vàlida una norma comunitària relativa al medi ambient.
 - c) el TJCE va aplicar la doctrina del "centre de gravetat" per a determinar la base jurídica de l'adopció d'una norma de protecció del medi ambient.
4. Entre les tendències més destacades de l'evolució de la base competencial europea en aquest àmbit, destaca...
 - a) la consagració de la unanimitat com a mètode d'adopció de decisions.
 - b) la participació més gran del PE en el procés d'adopció de decisions.
 - c) la desaparició completa de l'adopció de decisions per unanimitat.
5. El fet que la CE tingui competències en matèria de protecció del medi ambient...
 - a) exclou que els estats puguin adoptar normes mediambientals de protecció de més rang que les fixades pel dret comunitari.
 - b) no impedeix als estats adoptar mesures de protecció del medi ambient de més rang que les aplicades pel dret comunitari.
6. La limitació de disseminació d'organismes genèticament modificats en el medi que estableix la normativa comunitària desenvolupa...
 - a) el principi de precaució.
 - b) el principi de prevenció.
 - c) el principi de nivell alt de protecció.

Solucionari

Autoavaluació

1. b

2. a

3. c

4. b

5. b

6. a

Glossari

CE *f* Comunitat Europea.

CECA *f* Comunitat Europea del Carbó i de l'Acer.

CEE *f* Comunitat Econòmica Europea.

CEEA *f* Comunitat Europea d'Energia Atòmica.

DG. L *m* *Diari Oficial de les Comunitats Europees*, sèrie legislació.

OGM *m* Organisme genèticament modificat.

PAC *f* Política agrícola comuna.

TCE *m* Tractat de la Comunitat Europea.

TCEE *m* Tractat de la Comunitat Econòmica Europea.

TJCE *m* Tribunal de Justícia de les Comunitats Europees.

TUE *m* Tractat de la Unió Europea.

UE *f* Unió Europea.

Bibliografia

Alonso García, E. (1993). *El derecho ambiental en la Comunidad Europea* (vol. I i II). Madrid: Civitas.

Cerrillo Martínez, A. (1998). *La transparencia administrativa: Unión Europea y medio ambiente*. València: Tirant lo Blanch.

Davies, P. G. G. (2004). *European Union Environmental Law*. Anglaterra: Ashgate Publishing.

Fajardo del Castillo, T. (2005). *La política exterior de la Unión Europea en materia de medio ambiente*. Madrid: Tecnos.

Parejo, A.; Kramer, L. i altres (1996). *Derecho medioambiental de la Unión Europea*. Madrid: McGraw-Hill.